

ISTORIJA I ETIKA

Dr Olga MANOJLOVIĆ PINTAR
Institut za noviju istoriju Srbije

Odeljenje za filozofiju Ejmori (Emory) univerziteta organizovalo je 1998. godine interdisciplinarnu konferenciju „Etika istorije” (The Ethics of History), koja je okupila filozofe sa interesom za filozofiju istorije, analitičare književnih i religijskih studija, istoričare. Izlaganja izgovorena na konferenciji objavljena su šest godina kasnije u editorijalu istog naziva, koji je objedinio razmišljanja nekih od najuticajnijih filozofa istorije danas. Podeljen u tri dela: Istorijska reprezentacija, Postmodernistički izazovi i Istorija i odgovornost, zbornik je već svojom koncepcijom odslikao glavne tokove promišljanja kompleksnog odnosa etike i istorije.

Polazna osnova svih učesnika skupa iskazana je u stavu da je moralni sud osnov svake vrednosne procene ljudi i njihovih aktivnosti u sadašnjosti. Odatle je proisteklo viđenje da je i istoričar u svom radu determinisan ovom činjenicom, te da je prikaz prošlosti uvek i odraz njegove moralne procene prošlih događaja, kao i da je pisanje istorije i valorizovanje prošlosti i samo predmet moralnog prosuđivanja. Objavljeni radovi predstavljaju kritiku konvencionalne istorijske reprezentacije i posebno stava da je moguće (re)konstruisati događaje iz prošlosti na način na koji su se oni zaista odigrali. Gotovo svi autori složili su se sa viđenjem da je prošlost „nepremostivom prazninom” odvojena od sadašnjosti i da su njene predstave zapravo rezultat takmičenja različitih verzija, koje se simultano prožimaju, preispituju, ili negiraju. Stoga je kao jedna od ključnih teza postavljena Fukoova (Foucault) konstatacija da prilikom prosuđivanja istorijskih narativa uvek treba imati u vidu „čija je istina rečena, kome, od strane koga i sa kakvim ciljem”. Iskazujući svu zavodljivost postmodernističkog izazova tradicionalističkom konceptu istorijske nauke, autori su, međutim, izbegli da kod čitaoca ostave prostor za relativistički očaj koji proizilazi iz naočigled pesimističkog stava da je predstava prošlosti uvek uslovljena političkim i moralnim normama sadašnjosti u kojoj je konstruisana. Štaviše, osuda negacije mo-

gućnosti naučnog saznanja snažno je izražena u završnim redovima zbornika, u kojima su odbačene neutemeljene relativizacije i pojednostavljena poređenja fikcije i nauke, imaginarnog i racionalnog, naročito prisutne među promoterima idejnih osnova lingvističkog obrata u vrednovanju istorijskih narativa.

I pored izvesnih razmimoilaženja, dvanaest autora čiji su tekstovi objavljeni u ovoj knjizi jedinstveni su u stavu da je nužno pozicioniranje istorijskog diskursa kao jednog od ključnih izvora moralnih i idejnih sistema vrednosti. Upravo stoga, na nov način su preispitani pojmovi *istorijske istine* i *istorijske objektivnosti*. Konsekventno, u fokusu diskusije našlo se razmatranje: koliko metodološka pravila istraživanja, koja navodno garantuju objektivnost naučnog teksta, istoričara zapravo oslobađaju odgovornosti, kao i pitanje: kome je istoričar odgovoran – savremenom društvu u potrazi za identitetom, budućim ili generacijama iz prošlosti, čiji etički sistemi i norme moraju biti prepoznati i uvaženi? Da li samo zato što je nešto prošlost ne treba da podeleže moralnim preispitivanjima?

Osnovna karakteristika svih prezentovanih tekstova je preispitivanje kanonizovanih istina, ali i pozicioniranje potrage za istinom kao osnovnog istorijskog postulata. Iako su kritički diskutovali o tumačenjima svojih prethodnika, autori objavljenih tekstova ih nisu a priori odbacivali. Jedan od najdirektnijih kritičara konvencionalne istorijske reprezentacije, Frank Ankersmit je istakao: „Neću oklevati da kažem da je pravi progres koji je napravljen kroz istoriju istorijskog pisanja tokom vekova imao svoje početke u etičkim ili političkim standardima koje su svesno ili nesvesno usvojili veliki i uticajni istoričari iz prošlosti”.

Redakcija časopisa *Tokovi istorije* je, uviđajući značaj predstavljenog dela, odlučila da svojim čitaocima predoči najzanimljivije delove nekih od tekstova, verujući da će oni izazvati reakcije naučne javnosti kod nas. Odlučili smo da započnemo objavljivanjem dela članka jednog od najistaknutijih filozofa istorije danas, Holandanina Franka Ankersmita (Frank Ankersmit), čiji je tekst *In Praise of Subjectivity* „dao ton diskusiji (na skupu) rehabilitacijom subjektivnosti u istorijskom diskursu”. Razmatrajući kompleksan odnos istorijske *istine* i političkih i moralnih *vrednosti*, Ankersmit je zaključio da „istorijsko pisanje koje je uspešno eliminisalo sve tragove moralnih i političkih standarda, nama ne može biti od koristi u osnovnom naporu da razdvojimo dobre i loše moralne i političke vrednosti”.

Frank Ankersmit – Pohvala subjektivnosti

Ovo me dovodi do poslednje faze moje rasprave. Sledi objedinjavajući dogovor o tome da u istoričarevoj priči o prošlosti možemo da raspoznamo sve tri varijante diskursa koje su već pomenute. Prvo, on nam predočava *predstavu* prošlosti, a zatim se ta predstava sastoji od *istinitih tvrdnji* koje obuhvataju nje-

gove kognitivne zahteve i, kao treće, mada to može da poprimi razne oblike i mada može da bude značajnije u nekim slučajevima nego u drugim, *etička pravila i vrednosti* će kodeterminisati istoričarev prikaz prošlosti.¹

Do sada je većina ocena radova o istoriji (i njihove „subjektivnosti”) bila usredsređena na interakciju kognitivne i moralne dimenzije pisanja o istoriji, kao i na to kako bi one mogle da se nađu na putu jedna drugoj. To što one obično osujete jedna drugu ne bi trebalo da nas iznenadi. Jer, isti filozofski poredak koji je izokrenuo makijavelijanski odnos između istorijskog i političkog diskursa, s jedne, i kognitivnog i moralnog diskursa, s druge strane, dao nam je i razliku između „jeste” i „trebalo bi”. Prisna interakcija misli i radnje, onoga što će u potonjoj fazi prerasti u kognitivno i normativno, raspala se. Njihovo jedinstvo sada ustupa mesto jednoj formalnoj i epistemološkoj shemi za misao, a sasvim drugoj za znanje o etičkoj akciji. Čak je i za Kanta razlika između „jeste” i „trebalo bi” bila neosporna istina, mada je njega ljubav prema filozofskoj simetriji nadahnula jače nego bilo kog filozofa koji je živio pre ili posle njega da otkriva što veći broj paralela između ovih dveju shema. Oblast zajednička istoriji i politici podeljena je na društvene nauke i na etiku.² Zbog toga bi za postkantovskog filozofa potencijalni sukob između kognitivnog i normativnog diskursa morao da predstavlja najočigledniji razlog za zabrinutost istog trena kad bi počeo da razmišlja o pisanju o istoriji. I stvarno, kao što znamo, novokantovci s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka videli su u tom sukobu najznačajniji i najurgentniji problem čitave teorije istorije. Na taj način je ovo izokretanje makijavelističke veze između istorijskog i političkog diskursa, s jedne, i kognitivnog i normativnog diskursa, s druge strane, dalo snažni doprinos lošem ugledu istorijskog i političkog diskursa u modernističkoj intelektualnoj klimi. Kao što je Belgija bila zlosrećno tle na kome su Francuska i Nemačka vodile svoje ratove, tako se desilo i da se na istoriju sada gleda kao na tle na kome se najradije vodi beskrajni rat između činjenice i vrednosti. Očigledno – mesto na kome niko zdravog razuma ne bi poželeo da živi. Utoliko gore, samim tim, po sirotog istoričara koji je, ništa ne sumnjajući, sagradio kuću na tom mestu neprekidnih sukoba.

Ali, takvo shvatanje samo po sebi zahteva ponovno postavljanje stvari na mesto. Odnosno, trebalo bi da shvatimo da su narativni diskurs i njegove reprezentativne osnove logično u prednosti u odnosu na kognitivni i normativni

¹ Videti i S. G. Crowell, „Mixed Messages: The Heterogeneity of Historical Discourse”, *History and Theory* 37 (1998): „moj argument je da u istorijsku priču (za razliku od umetničke priče) *obavezno* spadaju veze između (bar) dve 'heterogene' jezičke igre ili diskursa, od kojih svaki ima sopstveni cilj – naime, kognitivni i normativni. Pri tome priča ima težak filozofski problem determinacije, kao prvo, 'okosnice' te vrste diskursa, da bi, kao drugo, omogućila uvid u to šta bi moglo da bude odgovarajući standard za njenu procenu” (222).

² Mada ovaj prikaz dodatno komplikuje tradicija filozofije prirodnog zakona, koja je do kraja osamnaestog veka objedinjavala kasnije prepoznata područja kognitivnog i normativnog.

diskurs. Na osnovu toga sledi da privatni rat koji se odvija između kognitivnog i normativnog diskursa – za koji su toliko bili zainteresovani novokantovci – ima samo sporedan značaj. Ono što je stvarno važno to je da estetski kriterijumi, koji nam omogućavaju da ocenjujemo istorijske prikaze, logično prethode kriterijumima koje primenjujemo pri oceni kognitivnog i normativnog diskursa. Narativni prikaz ne bi trebalo da bude ocenjivan pozivanjem na ove kriterijume kognitivnog i normativnog diskursa – obratno, estetski kriterijumi uspeha prikaza omogućice nam da ocenimo doprinos koji istorijskim prikazima daju kognitivni i normativni diskurs. Ja sam na drugim mestima pokušavao da definišem prirodu tih estetskih kriterijuma. Kao prvo, ne postoji *a priori* shema po kojoj se može uspostaviti prikazivački uspeh pojedinačnih narativnih prikaza; prikazivački uspeh je uvek stvar opredeljenja za jedan od međusobno sprotstavljenih narativnih prikaza. To je stvar *međusobnog* poređenja narativnih prikaza prošlosti i nije stvar poređenja pojedinih narativnih prikaza sa *samom prošlošću* (odnosno sa vrstom situacije koju nam pojedina istinita izjava predočava). Posledica je to da, što više prikaza imamo, oni se sve uspešnije mogu uporediti jedan s drugim, što znači da ćemo biti utoliko bolje opremljeni za donošenje ocene valjanosti svakog od njih. Ukoliko bismo raspolagali samo jednim prikazom nekog dela prošlosti, bili bismo potpuno bespomoćni pri donošenju odluke o njegovom opsegu. Zatim, ključno pitanje koje bi trebalo postaviti pri poređenju takvog skupa uporedivih narativnih prikaza prošlosti je koji od njih ima najveći opseg, koji je u stanju da obuhvati najveći deo stvarnosti. I, kao drugo, narativni prikaz koji je najrizičniji, najpogibeljniji, i koji ima najmanje izgleda da bude tačan polazeći od postojećeg znanja o istoriji, to je onaj prikaz koji ima najveći opseg. Naglašavam da ovaj skup kriterijuma za ocenu istorijskih prikaza ne sadrži normativne elemente: on ni na koji način nije poziv vezan za etičke norme ili standarde.

Potom, čitaoca mora da pogodi mera do koje ovi estetski kriterijumi nalikuju Poperovom gledištu o načinu ocenjivanja naučne teorije. Poper je uverljivo napao logički pozitivistički pogled po kome je najbolja naučna teorija ona koja ima najviše izgleda da bude tačna, ona koju odlikuje najveća mera verovatnoće. Ovo bi moglo da uvrsti izjave kao što je „sutra će da pada kiša ili neće da pada” u sam ideal naučne istine.³ Međutim, tačnija upravo zbog svoje verovatnoće, tačnija zato što ne bi mogla da bude pobijena bilo čime što bi se sutra moglo dokazati o kakvoći date činjenice, ovoj „teoriji” nedostaje čitav „empirijski sadržaj” pa nam ona ne daje nikakve korisne informacije o svetu. Prema tome, samo ako smo spremni na rizike koje nose naše teorije, spremni da se *izmaknemo* od verovatnoće, samo u tom slučaju „empirijski sadržaj” može da bude podignut na najviši stepen i može da se dođe do informacije koja ima zna-

³ Karl R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, London: Hutesinson, 1959, str. 4.

čenje a tiče se prirode empirijske stvarnosti. „Hipoteze su mreže: uloviće samo onaj ko ih baca”, citira Poper Novalisa u natpisu na početku svoje čuvene studije. Očigledno je, prema tome, da se za mnogo toga što je Poper napisao o načinu na koji naučne teorije mogu da imaju uspeha u podizanju svog empirijskog sadržaja na najviši stepen može reći da je istina koja se tiče načina na koji bi trebalo da ocenjujemo istorijske prikaze prošlosti.⁴

Stoga se može činiti iz te perspektive i na prvi pogled da su kriterijumi uspeha prikaza u okviru historiografije bliži onima koji pripadaju kognitivnoj istini nego onima koji pripadaju estetičkom savršenstvu (ili etičkoj ispravnosti). Ali, pošto se mi čak i u nauci na ovom nivou krećemo izvan sfere kognitivne istine u tačnom i izvornom značenju te reči – pošto se za naučne teorije ne može u pravom smislu reći da su „istinite”, nego pre „ubedljive”, ili „bolje od protivnih teorija” ili, u najboljem slučaju, „približne istini” – moglo bi se pretpostaviti da objašnjenje procena naučnih teorija kakvo je predložio Poper pripada pre oblasti estetike nego oblasti kognitivne izvesnosti. I najzad, sudeći po svemu, kakvu ćemo odluku o ovome doneti pre bi bila stvar filofske strategije nego neobjašnjive filofske istine. I zaista, možemo da odlučimo da se izmaknemo od (te) kognitivne istine (pojediinačne tačne tvrdnje) koliko god je moguće, pomerajući se u pravcu naučne ubedljivosti – a to je strategija koja je skoro bez izuzetka prihvaćena kako u filozofiji nauke tako i u teoriji istorije. Ali, možemo isto tako da isprobamo i suprotni kolosek, za koji se ja ovde zalažem, i da vidimo koliko daleko možemo da stignemo u pokušaju da istovremeno opravdamo ubedljivost naučnih teorija i uspešnost prikaza u okviru pisanja o istoriji iz perspektive estetike. Sve što je potrebno da bi se ova druga strategija pokazala vrednom pokušaja bio bi samo pogled na estetiku sa malo više uvažavanja nego što smo inače navikli. I, ukoliko prigrlimo ovu strategiju, mogla bi da se pokaže prihvatljivom pretpostavka da je oblast estetike ona oblast u kojoj se nauka i istorija konačno sreću.

Kako god bilo, u kontekstu ovog poglavlja uzdržaću se od dalje rasprave o estetskim kriterijumima uspeha prikaza koje sam upravo pomenuo. Od veće je koristi za moju tvrdnju iznetu ovde priznanje da ti kriterijumi (ma kako definisani i formulisani do detalja) logično prethode kriterijumima koje bismo mogli da usvojimo za potrebu procene kognitivnog i normativnog diskursa, kao i da zavise od ovih potonjih. A to me dovodi do glavne teze koju želim da odbranim u ovom poglavlju, naime do neuobičajene teze da je narativni ili istorijski diskurs ono na šta kao na najbolje moramo da se oslonimo kada nastojimo da odlučimo koje moralne i političke standarde je najbolje da usvojimo. Drugačije rečeno, možemo da donesemo odluku o važnom pitanju koju politiku i etiku bi trebalo da usvojimo odredivši, kao prvo, koje prikaze istorije smatramo najbolji-

⁴ F. R. Ankersmit, *Narrative Logic*, The Hague: Reidel, 1983, str. 239ff.

ma i, kao sledeće, koje političke i moralne standarde oni kao primeri objašnjavaju. A onda bi trebalo da se opredelimo za političke i moralne vrednosti koje su inspirisale najjače i najuspelije prikaze prošlosti. Na primer, par istoričara će sumnjati da je Tokvilov prikaz Francuske revolucije bolji od onog koje je predstavio Mišle. Baš u toj činjenici bismo mogli da vidimo snažan argument u korist liberalno-individualističkih vrednosti predstavljenih u Tokvilovom prikazu, a protiv vrednosti levičarskog liberalizma kakve su date u Mišleovom delu *Histoire de la Revolution Française (Istorija Francuske revolucije, prim. prev.)*. I, zatim, ako nam poređenje ostalih istorijskih prikaza pruža u grubim crtama istu sliku, imamo pravo da to shvatimo kao ubedljiv pa čak i odlučujući argument u korist liberalnog individualizma a protiv levičarskog liberalizma.

Dakle, ono u čemu ćemo naći najpouzdaniji instrument pomoću koga ćemo se opredeliti za političke i moralne vrednosti koje u najvećoj meri preporučujemo nalazi se u historiografiji a ne u racionalističkom, priorističkom argumentu bilo koje varijante. Historiografija je, da tako kažem, eksperimentalni vrt u kome možemo da isprobamo razne političke i moralne vrednosti i u kome će nam svod estetskih kriterijuma uspeha prikaza koji sve natkriljuje omogućiti da procenimo sve njihove vrednosti i nedostatke. Trebalo bi da budemo u najvećoj meri zahvalni tome što pisanje o istoriji predstavlja takav eksperimentalni vrt koji će nam omogućiti da izbegnemo nesreće koje bismo mogli da očekujemo ukoliko bismo morali da isprobavamo vrednosti i nedostatke raznih etičkih i političkih standarda u aktuelnoj društvenoj i političkoj stvarnosti. Pre nego što započnemo revoluciju u ime nekog političkog ideala, najbolje bi bilo početi, koliko je moguće precizno i bez strasti, od ocene vrednosti i nedostataka one vrste historiografije koju inspiriše taj politički ideal. Zapanjujuća ilustracija mere u kojoj istorija može da potvrdi ili opovrgne etičke ili političke standarde bio bi antiamerikanizam takozvane revizionističke ocene hladnog rata. Revizionista kakav je Gabriel Kolko na kraju je odlučio da odustane od svog revizionističkog antiamerikanizma jer je, ma koliko nevoljno, morao da prizna da se tradicionalno shvatanje hladnog rata na kraju pokazalo kao ubedljivije, sveobuhvatnije shvatanje. Ovde bismo mogli da vidimo, kao otelotvoreno u misli jednog istog istoričara, kako estetski kriterijumi uspešnosti predstavljanja zahtevaju odustajanje od jednog skupa političkih standarda u korist alternativnog skupa. Ovde je, jasno, estetika trijumfovala nad etikom.

I najzad, to je ono zbog čega bi trebalo uputiti pohvalu subjektivnosti i ne tražiti od istoričara da ostavi po strani sva svoja moralna i politička opredeljenja kad počne da piše o istoriji. Kao prvo, takva opredeljenja za moralne i političke vrednosti donose takvu vrstu historiografije koja nam najbolje služi za orijentaciju u sadašnjosti i za usmeravanje ka budućnosti. Potrebno je samo da se setimo, na primer, istorija koje su napisali autori kao Džejkob Talmon, Isaija Berlin ili Karl Fridrih, a koje su tako očigledno inspirisane posvećenošću libe-

ralnoj demokratiji i beskompromisnom odbijanju totalitarizma, da bismo videli da subjektivnost nikako nije, pod ma kojim uslovima, fatalna mana historiografije. Moglo bi takođe da se pokaže kao sasvim tačno i to da će svaki zaista značajan tekst o istoriji zahtevati usvajanje izvesnih moralnih i političkih standarda. „Nema predubedenja, nema knjige”, glasi snažni zaključak britanskog historičara Majkla Hauarda.⁵

Ali, čak važnija od ovoga je činjenica da historiografija koja uspešno iz sebe eliminiše sve trgove moralnih i političkih standarda ne može više da nam bude od koristi u ključnom nastojanju da napravimo razliku između dobrih i loših moralnih i političkih vrednosti. Imati znanja o prošlosti je svakako jedna stvar: ali možda nije ništa manje važno znati i koje moralne i političke vrednosti bi trebalo da negujemo. Tako bi naš uvid u prošlost, kao i naša orijentacija u sadašnjosti i prema budućnosti, ozbiljno bili ugroženi pisanjem o istoriji koje nastoji (ma koliko uzaludno) da izbegne sve moralne i političke standarde. I tako, umesto da strahujemo od subjektivnosti kao od historičarevog moralnog prestupa, trebalo bi da pozdravimo subjektivnost kao nezamenljiv doprinos kako našem znanju o prošlosti tako i savremenoj i budućoj politici.

Ovo poglavlje završavam zaključnom beleškom o politici kakva je opisana u prethodnim poglavljima, kao i političkim vrednostima definisanim u ovom poglavlju. U prethodnom poglavlju politika je bila u tesnoj vezi sa istorijom jer, kao što smo videli, ono što im je zajedničko to je da su one u suštini predlozi, gledano sa tačke gledišta logike. S druge strane, u ovom poglavlju govorim prilično nediskriminatorno o moralnim i političkim standardima, ukazujući time na to da bi politički diskurs pre trebalo da bude vezan za neku vrstu kognitivnog i moralnog diskursa koji sam prethodno suprotstavio istoriji i politici. Objasnjenje ove dvosmislice je to što je politika mešavina afiniteta prema istorijskom diskursu i afiniteta prema etici. Jer, s jedne strane, političar mora da pronađe svoj put u složenoj političkoj stvarnosti na skoro sasvim isti način na koji historičar mora da traga za najboljim načinom da obuhvati svu složenost određenog dela prošlosti. A ona vrsta reprezentacione sinteze kojoj historičar teži takođe je i neophodan preduslov smislene političke akcije. Bez takvog minimalno odgovarajućeg obuhvata istorijskog konteksta u kome političar mora da dela, politička akcija može da donese jedino potpunu propast.⁶ Ali, s druge strane, političar će da primeti ili primeni izvesne moralne vrednosti u političkoj akciji

⁵ Michael Howard, „Lords of Destruction”, *Times Literary Supplement*, November 12, 1981.

⁶ Ovu zamenu etike istorijom kao našom primarnom vodiljom ka političkoj akciji predložio je još Makijaveli. Prema Makijaveliju, političko zlo ne nastaje samo „iz slabosti do koje je sadašnja religija dovela svet”, nego u još većoj meri „iz odsustva pravog poznavanja istorijskih istina, iz toga što se njihovim proučavanjem ne dopire ni do smisla niti do specifičnih osobina koje one same po sebi imaju”. Videti Niccolò Machiavelli, *Discourses on Livy*, trans. Harvey C. Mansfield and Nathan Tarcov, Chicago: University of Chicago Press, 1996, str. 6.

kakvu je inspirisala politička ideologija. Na primer, vrednost koju će on podržati kao predmet političke jednakosti ili interesa određenog segmenta građanskog društva može da rukovodi najvećim delom njegovog ponašanja i većinom ličnih odluka koje on kao političar donosi.

Sada, te ideološki inspirisane političke i moralne vrednosti bi mogle, kao što znamo, takođe da imaju značajnu ulogu u pisanju o istoriji. Pomislimo na primer o socijalno-ekonomskoj istoriji kakvu su inspirisale marksistička ili socijalistička ideologija. Ali, dok takve vrednosti političar koristi normativno, istoričar će ih upotrebiti kognitivno – on će u njima prepoznati dodatni instrument za razumevanje prošlosti. Ponovo će socijalno-ekonomska istorija (ili istorija nečijeg naroda, da uzmemo drugi primer) dati primer kako istoričar može kognitivno da koristi takve vrednosti. Prema tome, kada smo u gornjem tekstu razmatrali ulogu kognitivnog diskursa, mi smo ga ovde primarno vezali za način na koji političke ideologije sugerišu način na koji bi istorijsku stvarnost trebalo povezati sa istorijskom pričom. Jer, to je način na koji će se epistemološka briga o tome kako vezati stvari za reči uobičajeno predstavljati prilikom našeg istraživanja pisanja o istoriji.

Ali, očigledno, to ne popravlja naročito sliku logičke hijerarhije narativnog ili reprezentacionog diskursa nasuprot normativnom diskursu i specifičnoj varijanti političkog diskursa koji su upravo razmotreni. Može se očekivati da narativni reprezentacioni diskurs, kao i estetska merila na koja se oslanjamo pri njenoj proceni budu isto toliko uspešni pri oceni ove varijante političkih vrednosti kao što smo videli u slučaju etičkog diskursa u njegovom izričitom smislu.